

ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО РОЗУМІННЯ СВОБОДИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДУМКИ

ЗОЯ ШВЕД,

*кандидат філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті аналізується процес формування основних підходів у розумінні категорії свободи. Установлено, що результати філософського осмислення цього феномена можуть виступати методологічними принципами для інтерпретацій етнорелігієгенезу в релігієзнавстві.

Ключові слова: свобода, історія філософії, етнорелігієгенез, релігіологія (релігієзнавство).

Постановка проблеми. Ми розглядатимемо феномен свободи у зв'язку з його співвіднесеністю з антропологічною проблематикою, а тому підкреслимо, що особистість давно постала як проблема більшості філософських систем. Історія філософії, у тому числі й вітчизняна, являє собою зразок трансформації інтерпретацій людської сутності в аспекті її існування, загальних характеристик її здібностей та сутнісних ознак різноманітних культурних традицій, які вона творить. Розгляд духовного досвіду людства, який на працьовувався філософією понад дві тисячі літ, дозволяє припустити, що центральною ідеєю пошуків мислителів поставали "людиновимірні" проблеми (софісти, Протагор), на котрих акцентувалася увага. І навіть якщо вочевидь не прослідковується безпосереднього зв'язку із зазначеною проблематикою, завжди можна віднайти певні ідеї, у яких феномен людини постає як частина філософських побудов. Тут ідеться про такі питання, як сенс людського існування, способи людського пізнання, усвідомлення відповідальності та обов'язку в людському житті, співвідношення їх із індивідуальною свободою, розуміння особистої ідентичності, феномен мотивації, творчості, ширше - праксеологічний аспект.

Новизна дослідження полягає в тому, що в процесі аналізу феномена свободи в контексті історії філософії виокремлюються ті її характеристики, що в подальшому враховуватимуться в релігієзнавчому дослідженні означеного явища.

Аналіз досліджень, у яких започатковано вивчення проблеми. Стан розробленості теми є достатньо ґрунтовним. Для доведення цієї тези згадаємо лише кілька робіт, які вийшли друком тільки в Україні за останні роки. Це монографія "Свобода: сучасні виміри та альтернативи", авторами якої є провідні спеціалісти в галузі Л. А. Ситниченко, К. Ю. Райда, Я. В. Любимий, В. В. Лях та інші; "Трансцендентальні горизонти свободи" В. М. Шаповала, "Вибір свободи та свобода вибору: діалектика і антиномії" Л. А. Подолянка. У цих роботах основну увагу вчені приділяють аналізу феномена свободи в аспекті його актуальності для політичної дійсності, залежності дискусій про свободи від визначення місця антропологічної проблематики в системі філософських побудов, вивчення ролі індивідуальної свободи в реалізації прав та свобод громадян, зокрема права на вільний вибір релігії і т. ін. [1].

Об'єктом дослідження виступає феномен свободи, у той час як предметом є аналіз проблеми свободи в історико-філософському контексті.

Мета роботи - реконструкція процесу формування поняття свободи в історії філософії, а завдання - виокремлення особливостей розуміння "свободи" в різні періоди розвитку філософської думки та її особливості для поглиблення релігієзнавчих досліджень, зокрема в конфесіології релігії.

Методологічною основою дослідження є компаративістський метод, базований на принципі "доповнюваності", відповідно до якого жоден із запропонованих способів розуміння феномена "свободи" не є беззаперечно вичерпним.

Виклад основного матеріалу. Історико-філософська складова розгляду цього питання має поширюватися на всі періоди, які відповідають етапам розвитку загальних філософських проблем. Ще з часів античності проблема свободи не лишалася поза увагою мислителів, які розглядали її у співвіднесеності з необхідністю. У період формування філософського способу мислення, коли головні проблеми мали більшою мірою натурфілософський характер і торкалися питання про першопричину, першооснову, першопочаток, можна віднайти так би мовити "напівміфологічні" уявлення про необхідність, яка ототожнювалася з долею або роком. Антична людина, а разом із нею і весь Космос, перебуваючи перед викликами долі, була безсилою. Згадаймо, що Геракліт вважав долю сутнісно пов'язаною з Логосом, яким пронизаний увесь Всесвіт, а свобода може реалізуватися лише в суспільному середовищі, що є проявом загального закону. У цьому аспекті ним згадується "війна" як загальний закон, що володарює над усім. Війна призначає божественність або людяність, багатство чи бідність, свободу або рабство. Свобода, про яку тут ідеться, притаманна людині від народження та відповідає її природі. З іншого боку, свобода не тотожна сваволі, проявам якої треба запобігати. Адже нею (тобто сваволею) свобода не стверджується, а заперечується. Пізніше Платон, Аристотель, Епікур уже стверджували несумісність свободи та необхідності, бо кожна з них існує в різних вимірах світу, які не перетинаються.

У процесі історичного поступу європейська культура, переживаючи епоху середньовіччя, "примирила"

"свободу та необхідність" у тому аспекті, що свобода стала розумітися як здатність, надана людині Абсолютом, який сам є вільним і в той же час обмежує людську природу необхідністю природних законів. У цей період наголошується на частковій можливості узгодження свободи та необхідності, адже "без свободи немає гріха", а "без необхідності немає Бога". Такі думки проголошували Боецій, Л. Валла, Е. Роттердамський та інші.

Епоха Відродження обґрунтувала інше бачення проблеми свободи та підготувала перехід до періоду Нового часу. На наш погляд, цей специфічний етап в історії європейської цивілізації можна, при певних обмовках, схарактеризувати як початок епохи глобалізації в тому сенсі, що після великих географічних відкриттів світ постав перед людиною як замкнена цілісність, де немає місця тим забобонним вигадкам, якими ще напередодні характеризувався "світ за горизонтом". У цей період по-новому осмислюється співвідношення свободи й необхідності. У новочасну добу свобода постає як онтологічна, моральна проблема. Здійснюються спроби аналізу її гносеологічного аспекту, підіймається питання соціально-філософського осмислення феномена свободи. Людина постає як *вільна від примусу* та здатна до реалізації своїх громадянських прав та "культурно-історичної творчості". Уже із часів М. Лютера, як зазначав Г. Маркузе, релігійна свобода розумілася як "внутрішня реальність життя духу", яка існує поза конкретними формами історичного існування.

Період в історії філософії, що співпав із подіями Французької революції (1789-1794), найяскравіше втілюється в наукових пошуках представників німецької філософії, які вимушено постали перед необхідністю переосмислити наслідки відомих суспільних явищ та соціальних змін. Німецькою класичною філософією попередньо отримані результати в дослідженні свободи й необхідності систематизуються, узагальнюються та доповнюються [2]. Макс Шелер зазначав, що коли свобода здійснюється у віднайдені ціннісних переваг, то людина вчиняє вільний вибір між цінностями "гарними та розумними" або "нищими і нерозумними". Така позиція мислителя зумовлена його загальним розумінням філософської, феноменологічної настанови, яка "проривається" до найвищих "ціннісно насичених щаблів реальності". Багата європейська філософська традиція, в розумінні свободи взагалі та особистої свободи зокрема, стала підґрунтям для уможлиднених узагальнень представників німецької класичної філософії.

Так, наприклад, людина у філософії І. Канта має подвійну природу, існуючи одночасно у світі природному, світі явищ, та у світі "вільному", "свобідному", ноуменальному. Будучи носієм "морального імператива", устанавленого свободою волі, людина є дотичною до царини належного, *"не того що є, а того що має бути"*. За кантівською інтерпретацією, "свобода" ноуменальна, вона існує "поза буттям" феноменального, вона - "можливість", яка здійснюється в бутті, світі природному. Свобода, реалізуючись у природному світі, стає свободою людини. Іншими словами, "остання мета природи - це те, що природа може здійснити, щоб підготувати людину до її свободи". Кантом було започатковано інтерпретації свободи в протиставленні "природного та свободного", "сущого і належного", "реального й ідеального", що, у свою чергу, окреслило проблемне поле філософських інтерпретацій культури. І хоча це може стати темою окремого дослідження, усе ж побіжно зазначимо, що створені пізніше теорії культури вкорінені в

окреслену власне Кантом "культурологічну проблематику", де культура визначається як "придбання розумною істотою здатності ставити будь-яку мету взагалі (значить, у її свободі)" [3].

І. Фіхте, натомість, розпочав свою роботу над власною системою саме з метою аналізу феномена свободи як здатного до реалізації самосвідомого "Я" у взаєминах з іншими. І хоча детальне вивчення проблем свободи у філософії Фіхте варто віднести до розділу, у якому увагу присвячується правовому аспекту цього явища (що й буде враховано в перспективах подальших досліджень), тут зазначимо кілька суттєвих характеристик поглядів німецького мислителя. Для Фіхте свобода самосвідомого "Я" стає можливою тільки за умов існування інших самосвідомих "Я", тобто свобода є похідною від соціального та культурного оточення. Отже, надзвичайного значення в розкритті та реалізації свободи в людині набувають виховання та освіта.

Один із найяскравіших представників філософської думки Г. В. Ф. Гегель, створивши власну філософську систему, теж не лишив поза своїми філософськими побудовами розгляд феномена свободи. Головним чином він акцентував увагу на тому, *що є свобода*. Свобода притаманна розуму та мисленню, спричинилася до оформлення через власне "інобуття", знайшовши втілення у формі природи, перейшовши від "суб'єктивного" до "об'єктивного духу" (право, мораль, громадянське суспільство). На переконання Гегеля, у формі "абсолютного духу", який виступає як мистецтво, релігія і філософія, "Дух", позбавляючись власної предметності, пізнає себе в "абсолютній істинності". Таким чином, саме завдяки наявній свободі, Розум може реалізуватися до свого "абсолютного" втілення - "Абсолютного Духу", адже "субстанцією духу" і є свобода. "Субстанцією, сутністю духу є свобода. ...Усі якості духу існують тільки завдяки свободі, ...усі вони є засобами для свободи..." [5]. Свобода також притаманна й людині, у якій реалізується дух. З іншого боку, свобода притаманна людині остільки, оскільки в людині знаходить своє втілення "світовий дух", і тому індивідуальне життя позбавлене самостійної цінності [6]. Людина постає інструментом, "несвідомим виконавцем", який жертвовно віддає своє життя меті втілення "Абсолютного Духу" в культурі та державі. Окрім цього, як зазначав М. Каган, "царина свободи не протиставляється об'єктивному світові в якості умосяжного світу "належного", у межах якого здійснюється моральний вибір суб'єкта: вільний дух здійснюється в дійсності, у тому числі у сфері "об'єктивного духу" в історії" [7]. Тобто історичний процес постає процесом утілення та усвідомлення свободи. І якщо для Канта зустріч природи і свободи є місцем народження культури, то для Гегеля культурний поступ є шляхом від природного до вільного, тобто на завершальному етапі розгортання духу це протиставлення необхідного та належного повністю знімається.

Напрямок розвитку загальноєвропейської традиції філософування, представлений німецькою класичною думкою, актуалізував питання про належне становище людини як самостійної цінності, чого в попередній традиції ще не було. Так, людина усвідомлювалася лише як складова, частина загального, "світу Абсолютної ідеї", або Духу. Як писав Гегель: "Особистість є вільною лише в приналежності до цілого". І хоча, за твердженням Маркузе, філософія Гегеля являє собою "остання спробу зробити думку схвищом для розуму і свободи", а також спробу віднайти спільний початок для унікальних людських спільнот, усе ж таки не можна не зауважити, що для Гегеля людина є лише "моментом" у більш загальних побудовах [8].

У подальшому вже Ф. Шеллінг розглядав проблему людства крізь призму *прагнення до свободи*, яка розумілась ним як її природний потяг та мета історичного поступу. Реалізація цієї ідеї призводить до створення "правового устрою" - "другої природи", яка має поширюватися на всі держави, здійснюючи таким чином певний цілеспрямований хід історії. Будучи представником романтизму, Ф. Шеллінг наголошував на тому, що в поясненнях світу лишається ірраціональна складова, яка, з одного боку, є первинною в розумінні світобудови, а з іншого - вона "вкорінена у волі із властивістю їй свободою" [4].

Відомо, що починаючи з другої половини XVIII століття акценти змістилися в бік аксіологічного статусу особистості, її унікальності та одиничності. Подальший розвиток уявлення про феномен свободи віднаходимо у філософії культури Фрідріха Шиллера. Ідучи за кантівським протиставленням "природи" і "свободи", Шиллер наповняв на тому, що процес досягнення "ідеального морального суспільства" може спричинити "втрату людини". Необхідно, натомість, реалізувати та стверджувати індивідуальну свободу в чуттєвому світі через формування "естетичної реальності". Відсутність примусу морального зобов'язання розуміється тут як самоцінність, що дозволяє повною мірою реалізувати свободу творити цілісну людину. Таким чином, свобода людини залежить від зусиль, які докладаються культурою задля виховання моральної людини, яка тільки й може бути абсолютно вільною.

Надалі інтерпретації романтичного напрямку філософування "людинорічності" свободи дістали розвитку у "філософії життя" (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше). "Критики історичного розуму" (наприклад В. Дільтей) активно залучали методологічні кантівські напрацювання, у той час як Марбурзька школа неокантіанства безпосередньо залишилась у традиції "трансцендентально-логічного тлумачення філософії Канта", а представники Баденської школи (В. Віндельбанд, П. Ріккер) наголошували на тому, що світ людини має відповідати вимозі вільно створювати належне, значуще буття, адже прагнення до свободи є вічним і нескінченим [9]. Арнольд Тойнбі визнавав за людиною здатність до вільного самовизначення, у його концепції "динаміки цивілізаційного самовизначення" людина була спроможна реалізувати власну свободу, відповідаючи на "виклики історичного доквілля". І хоча сам Тойнбі вивчав в основному проблеми історичного поступу людства в цілому та не розглядав окремо проблему особистої свободи, усе ж можна припустити, що в його концепції саме ця свобода "творчої меншості" є тим чинником, який дозволяє долати історичні перешкоди, що постають на шляху цивілізаційного поступу людства.

Представники філософської традиції, відомої як "філософія життя", зосереджували увагу на самому феномені життя, у якому розкривається відповідь на питання сенсу та значення світу, особливостей його духовного переживання. Так, Дільтей вважав, що релігійний світогляд, на відміну від поетичного та міфологічного, допомагає зрозуміти дійсність із неї самої, коли життя постає як позараціональне. Воно не пізнається, а "переживається". Через подібність психологічних структур та переживань у всіх людей, ми спроможні пізнавати історію, "уживаючись в епоху"; така методологічна настанова має допомогти зрозуміти історичні етапи становлення розуміння свободи, яка формувалася як цінність, що може бути обмеженою певними нормами (суспільними, релігійними, правовими). Значно ґрунтовніше цей період висвітлюється в надзвичайно змістовних працях Р. Скратона,

В. Ярошовця, у яких розглядаються питання розвитку ідеї свободи в новітній філософії. Для нас важливим є констатувати, що філософський аналіз феномена свободи часто включав у себе релігійний аспект чи то як позитивний аргумент на користь наявності свободи, гарантованої Абсолютом, чи як контраргумент, згідно з яким свобода людини нівелюється в релігії; таким чином, людина постає, за висловлюванням Ф. Енгельса, залежною від своїх фантастичних уявлень, якими вона керується у власному житті.

Актуальними питаннями російської філософії поставали питання про смисл та призначення існування окремої людини та людства в цілому. Ці природні для філософської думки проблеми набирали в російській духовній традиції особливих прикметностей з огляду на специфічний характер самого способу та духу "національного філософування", який виявляється як "позалогічний" спосіб осмислення запитів буття. У діаді "людина - світ" людина виступає смислоутворюючим центром, через що розуміння світу взагалі та причин його появи, сенсу та визначеності інтерпретуються в системі антропологічних координат "людина - людство".

На межі XIX - XX століть у російській філософії вже існував значний доробок фундаментальних засновків, на які мала би спиратися "архітектура" цілісної системи, що наближає до розуміння світу та людської свободи. Релігійно-філософський підхід акцентував увагу на належному зв'язку людини з Реальністю Вищого Порядку, яка виступає змістом раціонального начала, натхненого Абсолютом. Цей лейтмотив духовної традиції позначився на творчому доробку найвідоміших представників російської філософії, дослідники якої відзначали, що вона має специфічні характеристики, які відрізняють її від західноєвропейського раціоналізму. До таких особливостей належить: "спорідненість із греко-православними уявленнями", "містико-онтологічний реалізм", інтуїтивізм, "правдошукацтво" як спосіб обґрунтування моральних підвалин життя людини та існування світу, акцентування уваги на етичній складовій філософського пошуку, "етичний персоналізм", відстороненість від суто умоглядних побудов щодо розуміння світу, які притаманні західному стилю філософування [10]. Зазначені особливості не вичерпують собою глибини колориту російської філософії, адже це видається неможливим з огляду та той факт, що сам об'єкт, до якого прикуто увагу мислителів цієї традиції, є унікальним та винятковим за своєю природою та, припускаємо, сутністю. Ідеться про людину, увага до якої виступає головною умовою для антропологічно орієнтованої російської філософії.

Теоретичне та практичне значення проведеного дослідження дозволяє визначити місце феномена свободи у філософських та політичних науках, а також виокремити такі його аспекти, які допомагають розкрити особливості інтерпретацій теми свободи релігії та свободи в релігії.

Висновок

Констатуємо беззаперечний зв'язок філософських та релігійно-наукових досліджень феномена свободи, значимі, що кожен із цих напрямків, у власний спосіб виокремлює ті аспекти цього явища, які виявляються значущими для конкретних наукових побудов. Водночас, філософське осмислення свободи, хоча з початку і поставало як окрема проблема, усе ж таки із часом зверталося до релігійної площини, що, у свою чергу, уже перебуває в системі наукових проблем академічного релігієзнавства.

У перспективі подальших досліджень варто при-

ділити увагу виокремленню особливостей реалізації індивідуальної та колективної свободи в релігії як суспільному явищі, однією з характерних особливостей якого є його нормативність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Свобода: Сучасні виміри та альтернативи / [В. В. Лях, В. С. Пазенко, К. Ю. Райда та ін.]. - К. : Український центр духовної культури, 2004. - 486 с.; Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи / В. М. Шаповал. - К. : ПАРАПАН, 2010. - 312 с.; Подоляно Л. А. Вибір свободи і свобода вибору: діалектика і антиномії / Л. А. Подоляно // Мультиверсум: Філософський альманах : зб. наук. праць. - 2002. - № 27. - С. 140-147.
2. Філософський енциклопедичний словник. - К. : Абрис, 2002. - С. 719.
3. Философия культуры. Становление и развитие / [под ред. М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской]. - СПб. : Изд-во "Лань", 1998. - С. 448.

4. Філософський енциклопедичний словник. - К. : Абрис, 2002. - С. 720.
5. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. А. М. Воден]. - СПб. : Наука, 2000. - С. 17.
6. Там само. - С. 39.
7. Философия культуры. Становление и развитие... - С. 228.
8. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории / Г. Маркузе ; [пер. с англ. А. П. Шурбелев]. - СПб. : Владимир Даль, 2000. - 541 с.
9. История философии: Запад-Россия-Восток. - М. : Греко-латинский кабинет, 1999. - Кн. третья. (Философия XIX-XX вв.). - 448 с.
10. Зеньковский В. В. История русской философии / В. В. Зеньковский. - М., 2001. - С. 22; Лосев А. Ф. Русская философия // А. Ф. Лосев. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. - М. : Мысль, 1991. - С. 76-77; Франк С. Л. Суть и ведущие мотивы русской философии / С. Л. Франк // Философы России XIX - XX ст. Биографии, идеи, труды. - М., 1999. - С. 18.

Z. Shwed

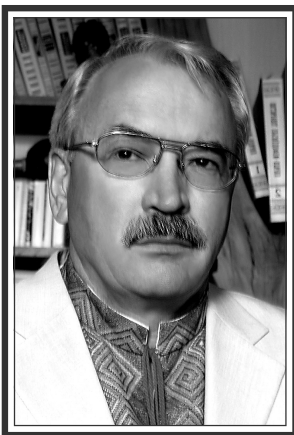
FORMING AND ESTABLISHING THE PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF FREEDOM IN THE HISTORY OF EUROPEAN THOUGHT

The article analyses the process of forming basic approaches to understanding "freedom". Established: The results of the philosophical analysis of this phenomenon can be accepted as a methodological principle for interpreting "ethno-religio-genesis" in *Religiology (Knowledge of Religion)*.

Key words: *freedom, history of philosophy, ethno-religio-genesis, Religiology (Knowledge of Religion)*.

© З. Швед

Надійшла до редакції 12.01.2011

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА КУЄВДИ

26 січня 2011 року після важкої хвороби на 67 році життя помер відомий вчений-етнопсихолог, громадський діяч, один із засновників Товариства української мови, провідний український дослідник традиційної культури як форми буття української нації Володимир Куєвда.

Володимир Терентійович Куєвда народився 22 листопада 1944 року на Київщині. Майбутній етнопсихолог, ще будучи зовсім молодим, здобув свій перший фах муляро-оздоблювальника. Попрацювавши сім років на будовах Києва, він вступив до Київського державного університету імені Тараса Шевченка на філологічний факультет, де здобув диплом фольклориста.

Відтоді його професійна діяльність пов'язана з фольклористикою та етнопсихологією. Спочатку Володимир Куєвда працював старшим методистом, завідувачем відділу фольклору та етнографії центрального Будинку народної творчості УРСР.

15 років, з 1973 по 1988 роки, Володимир Куєвда був завідувачем відділу прикладних проблем традиційно-побутової культури Українського науково-дослідного та конструкторсько-технологічного інституту. Пізніше став лектором першої категорії Товариства "Знання" УРСР з традиційної культури, моралі та релігії.

З 1989 року його підхопило на гребінь хвилі активне громадське й політичне життя. Володимир Куєвда став одним із засновників Товариства української мови, співorganizатором та учасником першого фестивалю "Червона рута", створив й очолював Республіканське лекційно-мистецьке об'єднання "Сурма", головним спрямуванням діяльності якого було формування національної свідомості.

З 1992 року Володимир Куєвда працював провідним науковим співробітником Інституту психології імені Григорія Костюка Академії педагогічних наук України, став кандидатом психологічних наук. Останні сім років він очолював лабораторію історії психології в цьому інституті.

Володимир Куєвда - автор численних праць, присвячених проблемам формування світоглядно-ціннісних орієнтацій, історичної пам'яті та етнонаціональної свідомості. Його науковим підсумком стала монографія "Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект".

Багатьом Володимир Куєвда запам'ятовується як прекрасний педагог, вихователь студентської молоді. Він залишив незгладимий слід в українській науці та культурі, а також у серцях усіх, хто його знав, любив і шанував.

Це велика втрата для родини і для його численних друзів. Від нас пішов у вічність справжній українець, прекрасна людина, чудовий сім'янин, незамінний товариш, людина великого серця, глибоких знань і неймовірної волі до життя і творення добра - для рідних, для громади, для України.

Редакція журналу "Схід"

№ 2 (109) лютий 2011 р.